

археологія

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/009-031>

УДК (UDC) 903 (477)

FACTORS INFLUENCING THE LOCATION OF THE SETTLEMENT REVEALED IN LAYER I OF THE MIRA SITE

Vadim Stepanchuk*

Abstract

The long-term settlement of the region by Palaeolithic humans was determined by the availability of three key factors: water, food, and raw materials for tool-making. In the continental climate of the Eurasian steppe zone, another crucial factor was the presence of shelters or materials for their construction. The **objective** of this article is to clarify the reasons that determined the location of the settlement in Layer I of the Mira site. The Upper Palaeolithic site of Mira, located in the Dnipro Valley, was situated in an area devoid of stone resources, which could have posed a significant limitation. However, the abundance of archaeological sites from this period in the region suggests its high attractiveness to prehistoric people. The applied **methodology** systematically integrates data from archaeology and the natural sciences concerning both the settlement itself and its immediate surroundings. As a tool for reconstructing the factors that determined the location of the settlement in Layer I of the Mira site, historical and ethnographic sources on the natural conditions of the region during the pre-industrial period are utilised. The comprehensive incorporation of archaeological, geological, ethnographic, and historical data is applied to the materials from Mira for the first time, which determines the **novelty** of both the approach and the conclusions obtained.

The primary factor compensating for the lack of stone raw materials was likely the abundance of biological resources. An analysis of the landscape features indicates that before the construction of a cascade of reservoirs, the Dnipro Valley in the area of the Great Bend comprised a complex system of islands, meadows, lakes, and wetlands. This ecosystem provided stable sources of animal and plant materials, making the region highly favourable for hunter-gatherer groups.

Historical and ethnographic sources help reconstruct the natural conditions of the region in the pre-industrial period, offering insights into the likely spectrum of resources available to Palaeolithic populations. Archaeological and natural-scientific studies reveal evidence that characterizes the seasonality of the settlement, hunting practices, economic and ritual activities, and the harmonious use of local natural resources. In **conclusion**, the application of a comprehensive approach to the study of the Mira site, integrating archaeological, natural science,

* Doctor of Historical Sciences, leading research fellow, Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. E-mail: vadimstepanchuk@iananu.org.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5476-2284>

and historical-ethnographic data, has proven effective and yielded meaningful results. This research provides a coherent explanation for both the factors influencing repeated human settlement in this region and specific aspects of domestic and technological behaviour, as well as the survival strategies adopted in Mira Layer I.

Keywords: Early Upper Palaeolithic, Middle Dnipro, floodplains, bioresources, archaeological, natural science, historical-ethnographic data

ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИНУЛИ НА МІСЦЕ РОЗТАШУВАННЯ ПОСЕЛЕННЯ, ВИЯВЛЕНОГО В ШАРІ І СТОЯНКИ МІРА

Вадим Степанчук*

Анотація

Тривалість заселення регіону палеолітичною людиною визначалася доступністю трьох ключових факторів: води, їжі та сировини для виготовлення знарядь праці. В умовах континентального клімату степової зони середніх широт Євразії важливу роль також відігравала наявність укриттів або матеріалів для їх будівництва. **Метою цієї статті** є з'ясування причин, що зумовили вибір місця розташування поселення у шарі I верхньопалеолітичної стоянки Міра. Стоянка, розташована в долині Дніпра, знаходилася в місцевості, позбавленій кам'яних ресурсів, що могло бути значним обмеженням. Однак велика кількість археологічних пам'яток цього періоду в регіоні свідчить про високу привабливість місцевості для давньої людини. Застосована **методологія** системно залучає дані археології та природничих наук, що стосуються самого поселення і його безпосереднього оточення. В якості інструменту реконструкції причин, що зумовили вибір місця розташування поселення I шару Міри, залучаються історико-етнографічні джерела про природні умови регіону в доіндустріальний період. Комплексне залучення архео-гео-етнографо-історичних даних вперше застосовується до інтерпретації матеріалів Міри, що зумовлює **новизну** підходу і отриманих висновків.

Основним чинником, що компенсував нестачу кам'яної сировини, ймовірно, було стабільне багатство біологічних ресурсів. Аналіз ландшафтних особливостей показує, що до створення каскаду водосховищ долина Дніпра в районі Великого Лугу являла собою складну систему островів, луків, озер і боліт. Ця екосистема забезпечувала стабільні джерела матеріалів тваринного та рослинного походження, що робило регіон привабливим для мисливців-збирачів.

Історичні та етнографічні джерела допомагають реконструювати природні умови регіону в доіндустріальний період, даючи уявлення про можливі ресурси, доступні палеолітичним людям. Археологічні та природничо-наукові дослідження виявляють наявність свідочств, що характеризують сезонність поселення, особливості полювання, господарські та ритуальні практики та гармонійне використання місцевих природних умов.

Висновки. Застосування комплексного підходу до дослідження стоянки Міра, який

* доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології Національної Академії наук України, Київ, Україна. E-mail: vadimstepanchuk@iananu.org.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5476-2284>

поєднує археологічні, природничо-наукові та історико-етнографічні дані, виправдало себе та виявилось результативним. Отримано логічне пояснення як щодо причин багаторазового оселення давньої людини саме в цьому регіоні, так і стосовно окремих рис побутової та технологічної поведінки та застосованих стратегій виживання поселення I шару стоянки.

Ключові слова: ранній верхній палеоліт, Середнє Подніпров'я, плавні, біоресурси, археологічні, природничо-наукові, історико-етнографічні дані

Цитування: Степанчук, В. (2025). Фактори, що вплинули на місце розташування поселення, виявленого в шарі I стоянки Міра. *Консенсус*, 1, 9–31.
<https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/009-031>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/141>

Постановка проблеми. Легка доступність і обов'язкова наявність трьох життєво необхідних факторів визначали привабливість і тривалість заселення регіону палеолітичною людиною. Ці три фактори – наявність води, їжі та кам'яної сировини для виготовлення знарядь праці. В умовах континентального клімату степової зони середніх широт Євразії ще одним важливим чинником було існування укриттів або можливість їхнього будівництва з підручних матеріалів. Верхньопалеолітична стоянка Міра розташована в долині Дніпра, під 47°38' північної широти, в ареалі, повністю позбавленому кам'яних ресурсів¹. Попри цей, з погляду людини кам'яного віку, суттєвий недолік, на межі нижньої та середньої течії Дніпра, окрім стоянки Міра, відомо ще чимало інших пам'яток середнього та верхнього палеоліту². Що ж могло приваблювати древніх людей, які знову і знову відвідували цей регіон? Відповідь очевидна: якщо один із трьох життєво важливих чинників у певній місцевості відсутній, це напевно компенсується якістю решти. Отже можливе пояснення – легка доступність та стабільне багатство біологічних ресурсів у цій місцевості.

Чим же особливим відзначався цей ареал, що забезпечував таку кількість та доступність ресурсів? Ключ до розуміння дають особливості ландшафту. Ще порівняно недавно, до будівництва каскаду дніпровських водосховищ у середині минулого століття, нижче звуження русла в районі острова Хортиця і аж до впадіння річки Конка, Дніпро, розпадаючись на численні протоки, формував плавні – конгломерат островів, запланих луків, озер і боліт.

Саме особливості цього відрізка Дніпровської долини, так званого Великого

¹ Бондарчук В.Г. (Ред.) *Атлас палеогеографічних карт Української та Молдавської РСР з елементами літофації. Масштаб 1: 2500000*. Київ: Інститут геології АН УРСР, 1960; Петрунь В.Ф. Використання мінеральної сировини населенням трипільської культури. В: Новохатько Л.М. (Ред.) *Енциклопедія трипільської цивілізації*. 2004. Том 1. С. 199–216; Nikitenko I.S., Stepanchuk V.N., Ganotskiy V.I. 2022. On the earliest evidence of the Middle Dnipro area non-flint rocks use. *Scientific Bulletin of National Mining University* 37 (5), 5–11.

² Смирнов С.В. *Палеоліт дніпровського Надпоріжжя*. Київ: Наукова думка, 1973; Нужний Д.Ю. Пізньопалеолітична стація Ворона 3 на Дніпрових порогах та її місце серед оріньякських пам'яток Східної Європи. *Археологический Альманах*. 1994. № 3. С. 204–216; Тубольцев О.В., Бусел В.А. Памятники среднего палеолита междуречья Днепра и Конки. *Музейний вісник*. 2001. № 1. С. 9–16.

Лугу, ймовірно, пояснюють, чому близько 32–31 тисяча років тому³, прибувши на Дніпро приблизно в другій половині літа⁴, невелика група людей сучасного фізичного вигляду, дорослих і дітей⁵, із набором принесених здалеку крем'яних і кам'яних знарядь⁶, вирішила перезимувати тут. Після нетривалих переміщень на ділянці між сучасними Запоріжжям та Кіровоградом⁷ вони оселилися в цій місцевості, здійснили необхідні магічні ритуали⁸, збудували наземне житло⁹ та встановили «тотемний стовп»¹⁰.

Які ж природні особливості робили цю частину Дніпровської долини настільки привабливою для людини кам'яного віку? Чому поселення верхнього шару Міри було розташовано в ареалі сучасного Запоріжжя? Відповідь допомагають знайти історичні та історико-етнографічні джерела¹¹. Барвистий і яскравий опис Великого Лугу в доіндустріальну епоху (17–19 століття) дає змогу уявити, з чим тут міг стикатися палеолітичний мисливець. Картина, яку змальовують історико-етнографічні свідчення, часто в деталях збігається з результатами археологічних досліджень стоянки Міра. Зокрема, простежуються прямі паралелі в характеристиках

³ Степанчук В.Н. *Міра: стоянка раннього верхнього палеоліта на Дніпрі. Stratum plus*. 2013. № 1. С. 15–110; Степанчук В.Н. Двусторонні изделия верхнего слоя стоянки Мира в Поднепровье: контекст, техноморфологические особенности и текущие интерпретации. *Prehistoric Archaeology: Journal of Interdisciplinary Studies*. 2019. № 2. С. 5–34; Hoffecker J.F., Holliday V.T., Stepanchuk V.N., Brugère A., Forman S.L., Goldberg P., Tubolzev O., Pisarev I. Geoarchaeological and bioarchaeological studies at Mira, an early Upper Paleolithic site in the Lower Dnepr Valley, Ukraine. *Geoarchaeology*. 2014. № 29. С. 61–77; Haesaerts P., Damblon F., Gerasimenko N.P., Stepanchuk V.N., Cohen V.Yu., Kovalyukh N.N. Stratigraphy paleoenvironment and chronostratigraphic background of the Mira succession (Zaporozhiye, Central Ukraine), midway between Carpathians and Don, *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège*. 2014. № 144. С. 33–58.

⁴ Степанчук В.Н. *Міра: стоянка раннього верхнього палеоліта на Дніпрі. Stratum plus*. 2013. № 1. С. 15–110.

⁵ Тернер Х.Г. Антропологічні знахідки. В: Степанчук та ін. Багатошарова стоянка Міра на Середньому Дніпрі: основні результати розкопок 2000 року. *Кам'яна Доба України*. 2004. № 5. С. 72.

⁶ Петрунь В.Ф. Петрографические данные. В: Степанчук В.Н. и др. *Міра. Новый позднелейстоценовый памятник на Среднем Днепре (первые результаты полевых исследований 2000 г.)*. НА ИА НАНУ, ФЕ 2000/133С. Київ, 2001–2003. С. 211–212; Stepanchuk V., Petrougne V. Raw materials as source for tracing migration: the case of Mira in Middle Dnieper area. *Archaeometriai Műhely*. 2005. № 4. С. 38–45; Nikitenko I.S., Stepanchuk V.N., Ganotskiy V.I. On the earliest evidence of the Middle Dnipro area non-flint rocks use. *Scientific Bulletin of National Mining University*. 2022. № 37 (5). С. 5–11.

⁷ Stepanchuk V., Petrougne V. Raw materials as source for tracing migration: the case of Mira in Middle Dnieper area. *Archaeometriai Műhely*. 2005. № 4. С. 38–45.

⁸ Степанчук В.Н. Вероятное свидетельство магической практики из слоя I верхнепалеолитической стоянки Мира. *Stratum Plus*. 2022. № 1. С. 41–53.

⁹ Степанчук В.М. Житлова конструкція I шару стоянки Міра. *Археологія*. 2004. № 2. С. 79–89; Stepanchuk V.N. The earliest evidence for dwelling construction in the Upper Palaeolithic of Eastern Europe: a 30,000-year-old surface structure from Mira Layer I. *Vita Antiqua*. 2021. № 13. С. 15–25; Stepanchuk V.N. The surface-dwelling from layer I of Mira site: main features and interpretations. *L'Anthropologie*. 2021. № 125. № 102920. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.anthro.2021.102920>

¹⁰ Степанчук В.Н. Вероятное свидетельство магической практики из слоя I верхнепалеолитической стоянки Мира. *Stratum Plus*. 2022. № 1. С. 41–53.

¹¹ Кашенко А. *Оповідання про славіе Військо Запорізьке низове*. Дніпропетровськ: Січ, 1991; Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків*. Переклад І.Сварника. Том І. Львів: Світ, 1990; де Боплан Г.Л. *Опис України*. Переклад з франц. Я.І. Кравця, З.П. Борисюк. Київ: Наукова Думка, 1990.

ландшафту, рівні обводненості території та кліматичних умовах, що були визначені на основі геологічних, ґрунтознавчих, палінологічних та інших природничо-наукових досліджень¹². Іноді ж письмові джерела дають ключ до розуміння археологічних знахідок, пояснюючи факти, які раніше залишалися незрозумілими, як от у випадку зафіксованих в процесі розкопок очажних плям, заповнених легкими попеловими масами. Історико-етнографічні джерела дозволяють розпізнати в них рештки т.зв. димогарних вогнищ.

2. Археологічний контекст

Стоянка Міра була виявлена у 1995 році інженером І.Б. Писаревим, який звернув увагу на дрібну крем'яну луску, знайдену на осипу північного схилу невеликої балки, що розташована на південь від бази відпочинку «ОПТРОН», на правому березі Дніпра, неподалік від села Канівське, Запорізького району Запорізької області (Рис. 1). Спостережливість та інтерес І.Б. Писарева до старожитностей привели до відкриття багаточасового пам'ятника, що відноситься до епохи раннього верхнього палеоліту¹³.

Систематичні дослідження стоянки розпочалися у 1997 році і продовжувалися з перервами до 2012 року¹⁴. В подальші роки продовжити дослідження не вдалося, хоча пам'ятка ще далеко не вичерпала своїх можливостей, і подальші дослідження є потенційно важливими. За роки досліджень накопичено значний масив даних, актуальних навіть з урахуванням попереднього характеру багатьох висновків і інтерпретацій.

Літолого-стратиграфічний розріз у місці стоянки демонструє складну історію змін навколишнього середовища протягом останніх 30 тис. років. Через деякий час після заселення урочища палеолітичною людиною територія стоянки опинилася під водами пра-Дніпра. Потужні алювіальні піщані відклади сприяли кращому збереженню решток палеолітичних поселень після остаточного виходу території урочища у субаеральний режим.

¹² Герасименко Н.П., Эзартс П. Описание лито-педостратиграфии основного разреза. Северная стенка основного раскопа, данные 2000–2001 гг. Приложение. В: Степанчук В.Н. Міра: стоянка раннього верхнього палеоліта на Дніпрі. *Stratum plus*. 2013. № 1. С. 99–101; Матвіїшина Ж.М. Міра, палеопедологічне дослідження. В: Степанчук В.М., Матвіїшина Ж.М., Рижов С.М., Кармазиненко С.П. *Давня людина. Палеогеографія та археологія*. Київ: Наукова думка, 2013. С. 124–133; Haesaerts P., Dambon F., Gerasimenko N.P., Stepanchuk V.N., Cohen V.Yu., Kovalyukh N.N. Stratigraphy, paleoenvironment and chronostratigraphic background of the Mira succession (Zaporozhiye, Central Ukraine), midway between Carpathians and Don. *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège*. 2014. № 144. С. 33–58; Hoffecker J.F., Holliday V.T., Stepanchuk V.N., Brugère A., Forman S.L., Goldberg P., Tubolzev O., Pisarev I. Geoarchaeological and bioarchaeological studies at Mira, an early Upper Paleolithic site in the Lower Dnepr Valley, Ukraine. *Geoarchaeology*. 2014. № 29. С. 61–77.

¹³ Stepanchuk V.N., Cohen V.Yu., Pisarev I.B. Mira, a New Late Pleistocene Site in the Middle Dnieper, Ukraine (Preliminary Report). *Pyrenae*. 1998. № 29. С. 195–204.

¹⁴ Степанчук В.Н. *Міра: стоянка раннього верхнього палеоліта на Дніпрі*. *Stratum plus*. 2013. № 1. С. 15–110; Степанчук В.М., Матвіїшина Ж.М., Рижов С.М., Кармазиненко С.П. *Давня людина (палеогеографія та археологія)*. Київ: Наукова думка, 2013.

Рис. 1. Видляд 30 м правого берега Дніпра з стоянкою Міра з південного сходу. Стрілкою показано рівень залягання решток поселення I шару стоянки. На врізці показано розташування стоянки на карті України.

Fig. 1. View of the 30-metre-high right bank of the Dnipro River with the Mira site, seen from the southeast. The arrow indicates the level of settlement remains in Layer I of the site. The inset map shows the site's location within Ukraine.

Урочище заселялося в палеолітичний час двічі. Обидва культурні шари, а також проміжний шар з рештками згорілих дерев, пов'язані з похованими ґрунтами, які можуть корелюватися з Вітачівським часом, аналогом W_{1-2} Альпійської схеми¹⁵. Серія радіовуглецевих дат, отриманих за зразками деревного вугілля, кісток і ґрунту в лабораторіях України, Нідерландів та США, визначає вік всіх шарів у межах 33–31,000 каліброваних років тому¹⁶, що дозволяє кореляцію з прохолодним епізодом GS 5 за записами Гренландського льодовикового щита.

Близьке в часі існування обох поселень не суперечить даним геостратиграфії, літостратиграфії та палінології. Цілком імовірно, що різні етапи заселення урочища могли бути відділені дуже незначним проміжком часу – близько 100–200 років¹⁷.

¹⁵ Веклич М.Ф. (Ред.) *Стратиграфическая схема четвертичных отложений Украины*. Объяснительная записка и таблицы. Киев: Государственный комитет геологии Украины, 1993.

¹⁶ Степанчук В.Н. Міра: стоянка раннього верхнього палеоліта на Дніпрі. *Stratum plus*. 2013. № 1. С. 15–110; Hoffecker J.F., Holliday V.T., Stepanchuk V.N., Brugère A., Forman S.L., Goldberg P., Tubolzev O., Pisarev I. Geoaerchaeological and bioarchaeological studies at Mira, an early Upper Paleolithic site in the Lower Dnipro Valley, Ukraine. *Geoaerchaeology*. 2014. № 29. С. 61–77.

¹⁷ Герасименко Н.П., Эзартс П. Описание лито-педостратиграфии основного разреза. Северная стенка основного раскопа, данные 2000–2001 гг. Приложение. В: Степанчук В.Н. Міра: стоянка раннього верхнього палеоліта на Дніпрі. *Stratum plus*. 2013. № 1. С. 99–101.

У момент функціонування обох палеолітичних поселень урочище являло собою ділянку невисокої тераси, яка в період підвищеного рівня вод пра-Дніпра підтоплювалася, про що свідчать прошарки алювіального піску. У товщі похованих ґрунтів простежується кілька таких малопотужних прошарків, що свідчить про неодноразове короткочасне підтоплення урочища. За даними палінологічного аналізу (Н.П. Герасименко)¹⁸, у період заселення урочище характеризувалося поширенням заплавних злакових і осокових рослин у низинних ділянках заводи та лугового різнотрав'я на підвищених територіях. Палінологічні дані та антракологічний аналіз (Ф. Дамблон) вказують на наявність тут деревної рослинності (сосни).

Склад мегафауни¹⁹ (дані О.П. Журавльова, П.В. Пучкова, А. Брюжера) і мікротеріофауни²⁰ (дані Л.І. Рековця), стратиграфічний, а також педологічний аналіз²¹ (П. Езартс, Н.П. Герасименко, Ж.М. Матвіїшина, С.П. Кармазиненко) дозволяють зробити висновок про домінування степового ландшафту, ускладненого балками й ярами. Усі природничо-наукові дані узгоджено вказують на помірно теплий клімат.

Залишки згорілого рідколісся сосни між нижнім і верхнім палеолітичними шарами представлені скупченнями деревного вугілля, що дозволяють досить точно визначити розташування стовбурів, окремих гілок, а подекуди й діаметр окремих дерев. За наявними ознаками, горів порівняно молодий ліс віком приблизно 10-

¹⁸ Haesaerts P., Damblon F., Gerasimenko N.P., Stepanchuk V.N., Cohen V.Yu., Kovalyukh N.N. Stratigraphy, paleoenvironment and chronostratigraphic background of the Mira succession (Zaporozhiye, Central Ukraine), midway between Carpathians and Don. *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège*. 2014. № 144. С. 33–58.

¹⁹ Степанчук В.М., Коен В.Ю., Герасименко Н.П., Дамблон Ф., Езартс П., Журавльов О.П., Ковалюх М.М., Петрунь В.Ф., ван дер Плихт Й., Пучков П.В., Рековець Л.І., Тернер Х.Г. Багатошарова стоянка Міра на Середньому Дніпрі: основні результати розкопок 2000 року. *Кам'яна Доба України*. 2004. № 5. С. 62–98; Hoffecker J.F., Holliday V.T., Stepanchuk V.N., Bruguère A., Forman S.L., Goldberg P., Tubolzev O., Pisarev I. Geoaarchaeological and bioarchaeological studies at Mira, an early Upper Paleolithic site in the Lower Dnepr Valley, Ukraine. *Geoarchaeology*. 2014. № 29. С. 61–77.

²⁰ Рековець Л.І. Мікротеріофауна. В: Степанчук та ін. Багатошарова стоянка Міра на Середньому Дніпрі: основні результати розкопок 2000 року. *Кам'яна Доба України*. 2004. № 5. С. 70–71.

²¹ Степанчук В.М., Коен В.Ю., Герасименко Н.П., Дамблон Ф., Езартс П., Журавльов О.П., Ковалюх М.М., Петрунь В.Ф., ван дер Плихт Й., Пучков П.В., Рековець Л.І., Тернер Х.Г. Багатошарова стоянка Міра на Середньому Дніпрі: основні результати розкопок 2000 року. *Кам'яна Доба України*. 2004. № 5. С. 62–98; Герасименко Н.П., Езартс П. Описание лито-педостратиграфии основного разреза. Северная стенка основного раскопа, данные 2000–2001 гг. Приложение. В: Степанчук В.Н. Міра: стоянка раннього верхнього палеоліта на Дніпрі. *Stratum plus*. 2013a. № 1. С. 99–101; Матвіїшина Ж.М. Міра, палеопедологічне дослідження. В: Степанчук В.М., Матвіїшина Ж.М., Рижов С.М., Кармазиненко С.П. *Давня людина. Палеогеографія та археологія*. Київ: Наукова Думка, 2013. С. 124–133; Haesaerts P., Damblon F., Gerasimenko N.P., Stepanchuk V.N., Cohen V.Yu., Kovalyukh N.N. Stratigraphy, paleoenvironment and chronostratigraphic background of the Mira succession (Zaporozhiye, Central Ukraine), midway between Carpathians and Don. *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège*. 2014. № 144. С. 33–58; Hoffecker J.F., Holliday V.T., Stepanchuk V.N., Bruguère A., Forman S.L., Goldberg P., Tubolzev O., Pisarev I. Geoaarchaeological and bioarchaeological studies at Mira, an early Upper Paleolithic site in the Lower Dnepr Valley, Ukraine. *Geoarchaeology*. 2014. № 29. С. 61–77.

20 років. Точні причини пожежі залишаються невизначеними, однак не виключається її антропогенне походження. Найбільш виразні сліди займання зафіксовані саме в межах стоянки, хоча окремі частки вугілля та сажисті нашарування простежуються на відстані 500–600 м на південний захід від Дніпра.

Наявні на сьогодні дані дозволяють зробити висновок, що стоянка Міра є унікальною пам'яткою регіону Середнього Дніпра з чіткою стратиграфією та високим рівнем збереженості археологічних шарів. Стоянка розташована в ареалі, де практично повністю відсутні виходи крем'яної сировини²², водночас знаходячись у зоні багатих біологічних ресурсів.

Пам'ятка є неординарною завдяки своєрідності кам'яної індустрії верхнього палеолітичного шару, що поєднує риси середнього та верхнього палеоліту. Поєднання цих рис дозволяє припускати приналежність верхнього шару стоянки Міра до перехідних пам'яток від середнього до верхнього палеоліту²³. Індустрія верхнього шару може бути співвіднесена з колом селетоїдних або пост-мікоксських традицій²⁴. Серія середньопалеолітичних виробів верхнього шару Міри має прямі аналогії в матеріалах кримського мікоку²⁵. Склад серії верхньопалеолітичних виробів знаходить аналогії в ранньому верхньому палеоліті Костенківсько-Борщівського району²⁶.

Окрім численних кам'яних виробів, у верхньому палеолітичному шарі стоянки виявлено виразні кістяні знаряддя та прикраси, у тому числі прикраси з бурштину, поодинокі антропологічні рештки та численні фауністичні залишки. Серед фауни переважають рештки коней, їхній статеві-віковий склад дозволяє реконструювати успішне полювання на гаремний табун (жеребець і 7 дорослих, 2 напівдорослі та 6 молодих тварин)²⁷. На рівні верхнього шару зафіксовані залишки житлової

²² Нікітенко І.С. Петрологія кам'яної сировини археологічних об'єктів Середнього Подніпров'я. Дисс. д. г. н. Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М.П. Семененка НАНУ. Київ, 2022; Сивий М., Паранько І., Іванов Є. Географія мінеральних ресурсів України. Львів: Простір М, 2013; Бондарчук В.Г. (Ред.) Атлас палеогеографічних карт Української та Молдавської РСР з елементами літофації. Масштаб 1: 2500000. Київ: Інститут геології АН УРСР, 1960.

²³ Коен В.Ю., Степанчук В.Н. Вариабельность перехода от среднего к верхнему палеолиту: новые данные из Восточной Европы. *Stratum plus*. 2000. № 1. С. 31–53.

²⁴ Stepanchuk V.N. The 'Szeletian' aspect of the lithic industry in the 1st layer of Mira: context, features, interpretation. *Praehistoria. New Series*. 2021. № 3 (13). С. 83–107.

²⁵ Степанчук В.Н. *Кишк-Кобинская мустьерская культура*. Дисс. к. и. н. Наукові архіви ІИМК РАН, Санкт-Петербург та ІА НАН України, Київ, 1991; Kolosov Y.G., Stepanchuk V.N. Crimean assemblages with bifacial tools: brief review. *A la recherche de l'homme préhistorique. Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège*. 2000. С. 265–274.

²⁶ Аникович М.В., Анисюткин Н.К., Вишняцкий Л.Б. *Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту в Евразии. Труды Костенковско-Борщевской археологической экспедиции V*. СПб.: Нестор-История, 2007; Аникович М.В., Попов В.В., Платонова Н.И. *Палеолит Костенковско-Борщевского района в контексте верхнего палеолита Европы*. СПб.: Нестор-История, 2008; Sinitsyn A.A. Perspectives on the Palaeolithic of Eurasia: Kostenki and related sites. In: Sanz N. (Ed.). *Human Origin Sites and the World Heritage Convention in Eurasia (HEADS 4)*. 2015. № 1. С. 163–189. UNESCO, Paris, Mexico City.

²⁷ Журавлев О.П. *Остеологические материалы из палеолитических памятников Нижнего Поднепровья и Крыма*. Киев: Издатель Олег Филук, 2015; Журавлев О.П., Пучков П.В. Костные остатки из палеолитической стоянки Мира. В: Степанчук В.Н. и др. *Мира. Новый позднелейстоценовый памятник*

конструкції. Нижній палеолітичний шар стоянки містив нечисленні залишки фауни та кам'яні вироби, що мають прями аналогії в матеріалах верхньопалеолітичних пам'яток Південної Італії²⁸.

При оцінці значення пам'ятки для вітчизняного палеолітознавства слід враховувати такі аспекти:

- це перша і поки що єдина стратифікована палеолітична пам'ятка в регіоні;
- виняткова геологічна та археологічна збереженість шарів цього періоду робить пам'ятку унікальною не лише в межах України, а й у масштабах усієї Східної Європи;
- археологічна послідовність пам'ятки є унікальною, оскільки тут стратиграфічно більш архаїчна індустрія залягає над індустрією, яка є технологічно та типологічно більш розвиненою;
- уперше для Східної та Центральної Європи індустрія селетоїдного (пост-мікоцького) типу виявлена в асоціації з антропологічними рештками, хоча вони й ізольовані;
- пам'ятка є найдавнішим надійно датованим верхньопалеолітичним поселенням континентальної України;
- пам'ятка надала найдавнішу із виявлених на території Європи наземну верхньопалеолітичну житлову конструкцію;
- тут виявлено найдавніші з відомих на території України прикраси, зокрема кістки з геометричним гравіюванням, просвердлені зуби лисиць, і найдавнішу в Східній Європі підвіску з бурштину;
- за особливостями петрографічного складу кам'яних знахідок встановлені унікальні для палеоліту Східної Європи свідчення міграцій на значні відстані.

На цей момент отримано перші результати щодо: оцінки геостратиграфічного положення археологічних шарів пам'ятки, абсолютного датування, дослідження палінологічних зразків, визначення порід дерева за залишками деревного вугілля, вивчення палеонтологічної серії мега-, середньої та мікротеріофауни, аналізу антропологічних решток, петрографічного аналізу матеріалів верхнього та нижнього палеолітичних шарів. Проведено аналіз особливостей просторової диференціації різних категорій знахідок, попередньо реконструйовано залишки житлової конструкції, отримано дані щодо сезону та тривалості заселення верхньопалеолітичного шару, досліджено колекції крем'яних, кам'яних і кістяних артефактів.

3. Природно-географічний контекст

3.1. Місцезорозташування стоянки. Стоянка Міра знаходиться на правому березі

на Среднем Днепре (первые результаты полевых исследований 2000 г.). НА ИА НАНУ, ФЕ 2000/133С. Київ. 2001–2003. С. 198–201; Баскин Л.М. *Поведение копытных животных*. Москва: Наука, 1976.

²⁸ Palma di Cesnola (cur.) *Paglicci. L'Aurignaziano e il Gavettiano antico*. Foggia, 2004; Stepanchuk V.N., Vietrov D.O. Paglicci 24A1 and Mira II/2: Episode at the transition between the Early and Middle UP. *Quaternary International*. 2021. № 587. С. 277–290.

Дніпра в околицях села Канівське Запорізького району Запорізької області. Географічні координати стоянки: $47^{\circ}35'N$; $35^{\circ}5'E$. Вона розташована за 20 км на південь від греблі Дніпрогесу та за 12 км на південь по прямій від Бабурки (південно-західна частина м. Запоріжжя), прив'язана до 30-м тераси. Стоянка розміщена приблизно за 15 км на південь від останніх дніпровських порогів (Стог 1–3, Два брати) і, відповідно, всієї зони виходів кристалічного щита порожистої частини Дніпра, що простяглася від Дніпропетровська до Запоріжжя. Таким чином, вона розташована між південною околицею порожистої частини та північною околицею правого берега Каховського водосховища.

1

2

3

Рис. 2. Запорізькі плавні. 1 – Вигляд з повітря, фото О. Архипова, 2 – поблизу Міри, фото Д. Ветрова, 3 – на виході з балки Домаха, фото І. Писарева. Джерело фото 1:

<https://www.facebook.com/photo?fbid=3986322774742416&set=pcb.3986323168075710>

Fig. 2. Zaporizhzhya pлавni. 1 – Aerial view, photo by A. Arkhipov, 2 – near Mira, photo by D. Vietrov, 3 – reeds at the exit from Domakha gully, photo by I. Pisarev. Source of photo 1:

<https://www.facebook.com/photo?fbid=3986322774742416&set=pcb.3986323168075710>

Від останніх Дніпровських порогів, неподалік від греблі Дніпрогесу, русло Дніпра розділяється на два потоки – старе (розташоване західніше острова Хортиця) і нове. На відрізьку приблизно 26 км старе й нове русло відокремлені системою островів (Рис. 2: 1). Нижче за течією обидва русла зливаються у водах Каховського водосховища. На цьому відрізьку правий берег Дніпра зберігся у порівняно незміненому вигляді після створення каскаду водосховищ: рівень води піднявся тут приблизно на 1 метр у порівнянні з природним рівнем Дніпра.

Східна берегова лінія островів Хортиця, Білий, Біляй, Сідластий умовно окреслює лівий берег старого русла Дніпра, ширина якого на цьому відрізьку не перевищує 500 м.

Край правого берега старого Дніпра, вздовж населених пунктів Бабурка, Нижня Хортиця, Розумівка, Канівське, Лисогірка та Біленьке, складається з різною мірою еродованих ділянок першої та другої терас. Перша голоценова тераса нині зайнята плавнями. Друга тераса складена лесовими та піщаними відкладами.

Чим далі від берега, тим потужність лесових відкладів зростає, і в районах, що межують із вододілом, вони часто порушені молодими балками. У кількох місцях друга і третя тераси розчленовані системами ярів та балок, сформованих давніми притоками Дніпра, що нині представлені дрібними, переважно пересихаючими річками. Устя однієї з таких систем (Крутий Яр) розташоване за 150–1 000 м на південний захід, північний захід і захід від стоянки Міра.

Слід зазначити, що на картах середини XIX ст. Крутоярська балка була менш вираженою і мала дещо інші обриси. Ба більше, її північна частина (найближча до стоянки Міра) у той час була окремою балкою, що мала назву Коневська.

Також варто згадати, що острівна система лівого берега старого Дніпра містить сліди численних дрібних річок (Бистра, Піскувата тощо). Вірогідно, частина цих річок є продовженням давніх приток правого берега Дніпра, а інші відносяться до басейну Конки, яка в давнину поширювалася і на правий берег.

3.2. Стоянка Міра та її природне оточення. Стоянка Міра пов'язана з невеликою балкою навпроти островів Сідластий і Мурав'їний, довжина якої не перевищує 50 м, а середня ширина становить близько 20 м. Схили балки круті (60–70°) і вкриті дерниною. У самій балці, її усті та прилеглих ділянках ростуть окремі дерева (*дуби, зруші*) та чагарники (*терен, глід* тощо). Поверхня тераси, перетнута балкою, складається з піщаних відкладів, на яких ростуть посаджені людиною сосни. Далі на захід від русла Дніпра, на плато правого берега, простягається молодий (30–40–річний) змішаний ліс переважно штучного походження. Ця територія, разом із самою балкою, де була знайдена стоянка, за словами місцевих жителів, має назву Домаха.

Походження балки залишається не до кінця з'ясованим. За деякими свідченнями, вона утворилася на місці похилого спуску до Дніпра, який було прокопано наприкінці XIX – на початку XX ст. для доставки вантажів на малі річкові судна. Подібні місця зустрічаються як на правому, так і на лівому берегах Дніпра і зазвичай мають назву «узвози». Проте ця версія не підтверджується військовими

топографічними картами 1860-х, 1880-х і 1930-х років: вони не містять ознак різких змін рельєфу. Окрім того, балка вже існувала у середині XIX ст.

З південно-західного боку вздовж берега до балки прилягає ділянка плавнів протяжністю близько 400 м, яка впирається в гирло балки Крутий Яр (Рис. 2: 2, 3).

Дещо вище місця розташування стоянки Міра Дніпро проривався через кристалічний щит, утворюючи численні пороги та «забори». Загалом налічувалося дев'ять порогів, серед яких найбільш відомий Ненаситецький. Після спорудження греблі Дніпрогесу пороги опинилися під водою.

Якщо пороги являли собою суцільну перешкоду, що простягалася від берега до берега і перегороджувала течію річки, то «забори» – це ті ж самі скельні утворення, але вони займали лише частину русла. Зазвичай вони починалися від правого берега, залишаючи частину течії вільною від перешкод. Всього налічувалося до 90 «заборів», які відрізнялися за розмірами та протяжністю.

Майже всі берегові території Дніпра, за винятком порожистої частини, були зайняті плавнями, вкритими деревною та трав'янистою рослинністю, з численними річками, ериками, затоками, лиманами, протоками та озерами. Найбільш відомими серед них були Великий Луг, у північній частині якого розташована стоянка Міра.

Ліси зростали як по правому, так і по лівому берегах Дніпра, а також на островах, де вони найчастіше складалися з лози, шелогу, рідше осокорів і дубів. Історичні джерела згадують понад 20 бродів і переправ через Дніпро, найближчі з яких знаходилися за 20–25 км від місця розташування стоянки Міра.

4. Відомості про регіон розташування стоянки Міра за етнографічними та історичними свідченнями.

Основним джерелом для цього розділу слугували праці А.Ф. Кащенко²⁹ та Д.І. Яворницького³⁰, у яких містяться детальні відомості про природу регіону розташування стоянки Міра. Ці дані були зібрані авторами у останній чверті XIX – на початку XX ст. Крім того, автори, особливо Д.І. Яворницький, залучали численні історичні свідчення, що дозволяють поглибити розуміння особливостей цього краю³¹.

Регіон розташування стоянки тісно пов'язаний з історією українського козацтва. Стоянка Міра знаходиться у північній частині Великого Лугу, про який у козацькій пісні співається: *“Ой Січ – мати, ой Січ – мати, а Великий Луг – батько!”*.

За часів запорожців Великий Луг починався з того місця, де Дніпро розділявся на дві широкі протоки, що оточували острів Хортицю. Південно-східною межею була протока, що включала річку Кушугум і, нижче за течією, Конку. Південно-західна межа Великого Лугу на відстані 35 верст від Хортиці проходила по Дніпру з протоками, що відходили праворуч, серед яких Тарас, Бугай, Джуган, Ревун, Речище,

²⁹ Кащенко А.Ф. *Оповідання про славне Військо Запорізьке низове*. Дніпропетровськ: Січ, 1991.

³⁰ Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків*. Переклад І. Сварника. Том І. Львів: Світ, 1990.

³¹ *Ibid.* С. 38–57 та ін.

Орлова, Лапинка, Підпільня, Піскувата, Бакаї і Бистрик³². Південна межа Великого Лугу проходила в районі сучасного Нікополя, де ширина водотоку звужувалася приблизно до трьох верст. Нижче цього перешийка розташовувався так званий Луг Базавлук, а вище простягався власне Великий Луг³³.

Загалом Великий Луг уздовж Дніпра простягався на 110 верст, маючи ширину від 3 до 20 верст. Уся ця величезна територія, що перевищувала 1000 кв. верст, була вкрита лісами, очеретами та високими травами, серед яких знаходилися численні озера, лимани та протоки. Ліси Великого Лугу та Базавлуку нині називають "плавнями". Великий Луг з усіх боків був оточений степом. Вода і ліси приваблювали різноманітну дичину. Коли у степах спалахували пожежі, вся живність рятувалася у Великому Лузі, який був безпечним від вогню.

4.1. Топографія Великого Лугу за А. Кащенком³⁴. *4.1.1. Лівий, або південно-східний берег.* Навпроти верхньої частини Великого Лугу та нижньої частини острова Хортиця впадали дві річки Московки: Суха та Мокра (розташована нижче). Остання, зливаючись із Дніпром біля міста Олександрівська, утворювала сплетіння з дніпровською протокою Кушугум. У часи Запорозжя гирла обох річок були вкриті лісами, зокрема дубовими, які почали вирубувати у 1770-х роках.

Протока Кушугум мала невелику ширину, але під час весняного паводку її глибина досягала трьох сажнів (близько шести метрів). Восени ж Кушугум пересихав і розпадався на окремі плеса.

Річка Конка спочатку впадала в дніпровські протоки, але її води залишалися незмішаними з дніпровськими. Далі вона знову відокремлювалася від Дніпра і текла окремим руслом аж до Дніпровського лиману.

4.1.2. У глибині Великого Лугу. Узбережна ділянка Великого Лугу між Кушугумом, річкою Закутною та Дніпром у 1870-х роках була вкрита густим лісом, зокрема дубовим. Повсюди траплялися численні дрібні протоки, зарослі очеретом, а також озера, у яких росли водяні горіхи, що вживалися в їжу в печеному та вареному вигляді. До 1916 року ліс було повністю вирубано, очерет почали викошувати, що суттєво змінило вигляд місцевості.

Подорожувати пішки Великим Лугом майже неможливо через численні протоки, які хоч і не надто глибокі влітку та восени, але переходити їх надзвичайно важко й неприємно. Найзручніший спосіб пересування – човен, проте без карти або провідника легко заблукати, оскільки місцевість дуже заплутана.

4.1.3. Правий, або південно-західний берег. Опис правого берега має особливе значення, оскільки саме тут, поблизу села Канівського та урочища Крутий Яр, розташована стоянка Міра. Як повідомляє А. Кащенко:

«...Нижче Разумівки (села останнього гетьмана графа Розумовського, отриманого разом із 35 275 десятинами землі в дарунок від Катерини II після

³² Кащенко А.Ф. *Оповідання про славне Військо Запорізьке низове*. Дніпропетровськ: Січ, 1991. С. 375.

³³ Ibid. С. 376.

³⁴ Ibid. С. 380-400.

знищення Січі) ліс тягнеться вздовж Дніпра приблизно на чотири версти, приховуючи під собою піски. Це урочище Біляй, назване так на честь козака Білая. Тут росли дуб, граб, клен, в'яз, ясен – до 1916 року їх повністю вирубали, залишилися лише верби, осоки, явори та інші м'які породи.

За Біляєм, після невеликої ділянки пісків, у гирлі Калинівської балки та її долині до 1916 року ще зберігався ліс, далі знову починалися піски.

На пісках у Біляї та поблизу Крутого Яру помітні сліди давнього проживання або військового табору: залишки вогнищ, черепки, кістки, наконечники стріл, кулі, кремій, монети... Етнограф Новицький у 1887 році знайшов тут амфори. А в 1885 році дід Джерельський розповідав, що за Канівським, ближче до Разумівки, на піску було багато залишків вогнищ, а поряд знаходили величезні червоні гарбузи. Ці гарбузи не схожі на наші: вони заввишки в аршин і більше, з двома ручками, а дно загострене...».

Перервавши тут опис А. Кашенка, зазначимо, що й у місці розташування стоянки Міра, у верхніх відкладах тераси, нами також були знайдені фрагменти амфор та ліпної кераміки. Ліпна кераміка з верхів колонки Мири датується епохою пізньої бронзи, XIV-XIII ст. до н.е. (визначення В.В. Отроценка), а фрагменти амфорної тари належать гераклеїським амфорам 1-ї третини IV ст. до н.е. і фасоським амфорам рубежу V-IV ст. до н.е. (визначення С.Б. Буйського).

«...Найчарівнішим місцем між Хортицею та Лисою Горою вважається Крутий Яр. Глибокі, порослі дубовими лісами та тернами урвища цього яру ніби зберігають у собі таємницю минулого життя цих місць. Криниці з джерелами, вода в яких холодна, як лід, і прозора, як кришталь, надають йому вигляд затишного прихистку... Ліс із Крутого Яру колись виходив на гору та простягався степом, проте до 1916 року він зберігся лише в самому яру. Поруч із ним, на горі, ростуть лише поодинокі груші...».

«...Нижче Крутого Яру вздовж берега тягнеться гарний ліс, а далі високий берег знову наближається до Дніпра і піднімається горою заввишки 50 сажнів, яка отримала назву Лиса через те, що на її вершині, під зеленим лісом, жовтіє сипучий пісок. Лисою ця гора названа ще у записках Еріха Лясоти під 1594 рік.

На вершині гора має кілька просторих заглиблень, і в одній із них, з-під коріння осоки, з піску пробивається джерело з чистою водою. Цей колодязь ніколи не пересихає і взимку не замерзає. Народні перекази стверджують, що цей колодязь викопав апостол Андрій, який подорожував Дніпром із Царгорода, щоб хрестити Русь.

У минулому між Лисою Горою та Дніпром простягався берег шириною до 50 сажнів, порослий лісом, але до 1916 року він був змитий, а сама гора підрізана на 10 сажнів...»³⁵.

Нині Дніпро продовжує розмивати правий берег, особливо в районі Лисої Гори, від якої залишилася лише невелика частина.

³⁵ Кашенко А.Ф. *Оповідання про славне Військо Запорізьке низове*. Дніпропетровськ: Січ, 1991. С. 380–400.

4.2. Тваринний світ регіону за етнографічними та історичними свідченнями. Різноманітність природних умов – річкові заплави, ліси, очеретяні хащі, луки та степи – створювала сприятливе середовище для життя численних видів тварин і птахів. *«Вдосталь там всього було: І звіра прискучого, і птиці летючої, І риби плавучої; Вдосталь там було І трави-мурави, Добрим коням на поживу»*, стверджує народна пісня. Великий Луг був природним заповідником, де козаки могли знайти достатню кількість харчових ресурсів: дичину, рибу, мед диких бджіл. Він також слугував прихистком для тварин під час степових пожеж, що робило цей край унікальним місцем концентрації фауни.

На всьому просторі запорозьких степів водилася велика кількість різноманітних звірів і птахів, а в річках, озерах і лиманах мешкало багато різних видів риби та раків. Серед звірів зустрічалися вовки, лисиці, зайці, дикі коти, олені, лані, байбаки, хом'яки, кабани, ведмеді, лосі, сайгаки, борсуки, горностаї, бобри, куниці, тури, а також дикі коні – тарпани³⁶. Дичини було настільки багато, що її можна було ловити руками. Манштейн, учасник російсько-турецьких війн за часів імператриці Анни Іоанівни, повідомляє, що *«всякої дичини: зайців, куріпок, тетеруків, глухарів, куріпок і іншого... військо ловить у великій кількості руками»*³⁷.

Особливий інтерес викликають свідчення про диких степових коней. За повідомленням Гійома де Боплана, коні були звичними тваринами у степах і пересувалися табунами по 50–60 голів. Ще у XVIII ст. велика кількість диких коней мешкала на лівому березі Інгулу. Востанне невеликий табун із шести диких коней спостерігали у 1866 році в Херсонській губернії³⁸.

Тваринний світ Великого Лугу був майже таким самим. Серед звірів тут водилися вовки, вепри, олені, дикі кози (сугаки або сайгаки), лисиці, дикі коти, зайці, борсуки, горностаї, хом'яки, бобри, куниці, видри, а восени заходили дикі коні. Великий Луг був справжнім раєм для птахів. Навіть у 19 ст. від їхнього стрекотіння та щebetу люди не могли почути одне одного. Дніпровські коси колись біліли від пеліканів (баб) та морських чайок, озера були вкриті масами лебедів, диких гусей, бакланів, качок; журавлі та чаплі населяли болота; кулики – береги лиманів. Деревдавали притулок горлицям, зозулям, тетерукам, одудам, коростелям, сорокам, стрижам, солов'ям, щигликам, чижам та іншим птахам. Залітали соколи, яструби, шуліки, орли.

Великою була також популяція диких бджіл, які роїлися не лише на деревах, а й у комишах, збирали мед у розщелинах скель і навіть у заглибленнях між травою.

У водах Великого Лугу водилися гігантські білуги (до трьох сажнів – понад шість метрів завдовжки), соми, осетри, севрюги, стерляді, коропа, щуки, судаки, лящі, карасі, лини, вугрі, тарані, вирезуби, камбала, язі та марени. Рибу ловили як сітками, так і голими руками. Кожної весни вона масово піднімалася на нерест.

³⁶ Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків*. Переклад І. Сварника. Том І. Львів: Світ, 1990. С. 44.

³⁷ Ibid. С. 39; Манштейн Х. *Записки о России*. Т. 1. 1823. С. 211–214.

³⁸ Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків*. Переклад І. Сварника. Том І. Львів: Світ, 1990. С. 45.

Згідно з переказами, записаними ще у 16 ст., риба так щільно заповнювала воду, що якщо встромити спис, то він не тонує і не нахилився, оскільки його підтримувала маса риби. Це свідчення, ймовірно, є правдивим, адже ще у 18 ст. достовірні джерела повідомляють, що за один вилов рибалки добували до двох тисяч великих риб, а в деяких озерах її було стільки, що вона гинула від тісняви, псувала воду і заражала повітря. Водилося також багато раків, які іноді досягали 20 см завдовжки³⁹.

На островах у Великому Лузі були чудові пасовища, де випасалися тисячні табуни коней. Територія Великого Лугу, завдяки величезним запасам фітомаси, слугувала ідеальним місцем для випасу коней (Рис. 3: 1). Недаремно саме тут знаходилося одне з трьох основних місць розташування кінних заводів за часів запорожців (разом із територіями поблизу Інгульця та Південного Бугу). Коні тут паслися вільно або перебували під наглядом табунників.

Рис. 3. Ймовірні картинки з минулого. 1 – коні, що пасуться в плавнях, 2 – коні відчувли присутність людини. Джерело: DALL-E, generated via ChatGPT, 2025.

Fig. 3. Probable pictures from the past. 1 – Horses grazing in the floodplain, 2 – Horses sensed the presence of a hunter. Source: DALL-E, generated via ChatGPT, 2025.

За етнографічними свідченнями, записаними у 1880-х роках, «ліс у плавнях був густий: могутні дуби, осокори, непрохідні хащі лози, терен, груші, по озерах – очерет, кута, осока». Сам А.Ф. Кащенко писав, що в ті часи «місцями дерева здіймалися суцільною стіною, час від часу чергуючись із просторими галявинами, вкритими високою, заввишки з людину, травою. Подекуди по цих галявинах траплялися поодинокі дуби, величезні осокори, груші, кислиці та зарості бузини...».

Однак людська діяльність уже суттєво впливала на природу. Так, за картою

³⁹ Кащенко А.Ф. *Оповідання про славне Військо Запорізьке низове*. Дніпропетровськ: Січ, 1991. С. 380-400; Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків*. Переклад І. Сварника. Том I. Львів: Світ, 1990. С. 286 та ін.

Генерального штабу 1865 року північна околиця Великого Лугу – острів Хортиця та його околиці – ще була вкрита лісами, але вже до 1880-х років вони були повністю вирубані. Із вирубкою лісів та розорюванням степів значно скоротилася різноманітність і чисельність тварин.

А. Кащенко повідомляє, що ще на початку 20 ст. в лісах біля Лисої Гори (місцевість за кілька кілометрів вниз по Дніпру від стоянки Міра) водилися дикі кози, але до 1916 року їх повністю винищили. Водночас у кінці 19 – на початку 20 ст. йому ще траплялися здичавлі свині, численні вовки та лисиці, велика кількість зайців.

У лісах нерідко зустрічалися озера, береги яких заростали очеретом і осокою, обрамлені високими вербами. Ділянки з піщаними галявинами були вкриті непрохідними заростями лозняка. Вологі безлісі території заростали осокою заввишки до трьох аршин (близько одного метра) і очеретом заввишки до трьох сажнів (до шести метрів), у хащах якого траплялися зарості ожини. На Дніпрі та в лиманах водилися баклани та морські чайки, на озерах і протоках – качки й гуси, у затоках – чаплі та журавлі. Подекуди зустрічалися зграї пеліканів. Значно зменшилася чисельність осетра та білуги, проте ще водився великий сом, короп, щука, а також велика кількість раків⁴⁰.

4.3. Кліматичні особливості регіону. За даними Д.І. Яворницького⁴¹, зима в цьому регіоні нестабільна і короткочасна, встановлюється у грудні й триває до лютого. Середні температури становлять близько -8°C , рідко опускаються до $-16\dots-24^{\circ}\text{C}$. Сніговий покрив украй нерівномірний, більш потужний у балках, байраках та ярах; нерідко трапляються заметілі.

Весна настає у березні-квітні. Літні грози є частим явищем. Липень і серпень зазвичай проходять без дощів, у цей час степ вигоряє та пересихає. Середні температури в червні-липні становлять $12-16^{\circ}\text{C}$, у серпні – 20°C і більше, інколи досягаючи $36-40^{\circ}\text{C}$. Дощі переважно мають зливовий характер. З другої половини серпня починають випадати рясні роси, і степ знову оживає. Осінь настає наприкінці вересня, а вересень-жовтень вважаються найбільш комфортними за кліматичними умовами. Річки зазвичай замерзають у листопаді, а льодовий покрив тримається до березня.

Дані Д.І. Яворницького щодо кліматичних особливостей регіону наприкінці 19 століття загалом співвідносяться з результатами спостережень другої половини 20 століття⁴².

4.4. Кліматичні незручності та стихійні лиха. *4.4.1. Кліматичні незручності.* До недоліків відкритого степу належать труднощі з прісною водою, нестача природного корму восени, холодні ночі влітку, відсутність деревного палива та вкрай холодні

⁴⁰ Кащенко А.Ф. *Оповідання про славне Військо Запорізьке низове*. Дніпропетровськ: Січ, 1991. С. 383-389.

⁴¹ Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків*. Переклад І. Сварника. Том І. Львів: Світ, 1990. С. 55-56.

⁴² Попов В.П., Маринич А.М., Ланько А.И. (Ред.) *Физико-географическое районирование Украинской ССР*. Киев: Издательство Киевского университета, 1968; Руденко Л.Г. (Ред.) *Національний атлас України*. Київ: Картографія, 2007.

зимі⁴³. Відсутність деревини у степу компенсувалася великою кількістю трав'янистої рослинності. За етнографічними та історичними свідченнями, у безлісних регіонах як паливо широко використовували сухі степові трави, зокрема бур'ян, а також висушений на сонці кізяк⁴⁴.

Значний дискомфорт мешканцям запорозького краю створювали мошкара та комарі. Як зазначав Г. Боплан, «береги Дніпра примітні незліченною кількістю мошкари; зранку літають звичайні, нешкідливі мухи, опівдні з'являються великі, завбільшки з дойм, нападають на коней і кусають їх до крові. Однак найболючіші та найнадокучливіші комарі й мошки з'являються надвечір – через них неможливо спати, окрім як під козацькою запоною, тобто в невеликому наметі... Єдиний спосіб позбутися надокучливих комах – відганяти їх димом, для цього потрібно постійно підтримувати вогонь» (Г.Л. де Боплан, цитата за Д.І. Яворницьким⁴⁵).

Комарі та мошки, ці «крилаті шпильки запорізьких ковбач», попри свої малі розміри, завдавали значних незручностей як людям, так і тваринам. Основним осередком їхнього розмноження були дніпровські плавні та численні острови, вкриті непрохідними очеретяними заростями, болотяною рослинністю та густими лісами. Відкрита степова місцевість була для них менш сприятливою, і потрапляли вони туди здебільшого випадково, з вітром.

У самих плавнях, і особливо у Великому Лузі, як підкреслює Д.І. Яворницький, комарів і мошок було настільки багато, що вони буквально заїдали телят і навіть корів. Рогата худоба там ходила обмазана кров'ю і могла врятуватися лише у воді або в диму пастуших вогнищ. Зазвичай комарі у дніпровських плавнях з'являлися на початку травня, а зникали наприкінці серпня.

4.4.2. Стихійні лиха. Запорізькі території періодично зазнавали таких природних стихійних лих, як навали сарани, посухи та суворі, тривалі зими.

Посуха 1575 року була настільки сильною, що в серпні – жовтні навіть вівці могли переходити Дніпро в багатьох місцях убрід, трава у степу вигоріла, а степові річки пересохли⁴⁶. Основною причиною посух було відсутність весняних дощів. Д.І. Яворницький наводить список найбільш посушливих років, дані про які він запозичив із історичних джерел. Так, потужні посухи, що призвели до майже повної загибелі врожаю та голоду, мали місце у 1575, 1637, 1648, 1680, 1759 і 1770 роках. Простежується певна циклічність цих явищ із періодичністю 62 – 11 – 32 – 79 – 11 років.

Згідно недавніх спостережень, особливо посушливі роки повторюються приблизно раз на 12–15 років⁴⁷. Не виключено, що більш масштабні посухи мають інший ритм.

⁴³ Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків*. Переклад І. Сварника. Том І. Львів: Світ, 1990. С. 47, 54.

⁴⁴ Ibid. С. 41.

⁴⁵ Ibid. С. 54; де Боплан Г.Л. *Опис України*. Переклад з франц. Я.І. Кравця, З.П. Борисюк. Київ: Наукова Думка, 1990.

⁴⁶ Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків*. Переклад І. Сварника. Том І. Львів: Світ, 1990. С. 48.

⁴⁷ Попов В.П., Маринич А.М., Ланько А.И. (Ред.) *Физико-географическое районирование Украинской ССР*. Киев: Издательство Киевского университета, 1968. С. 388–389; Руденко Л.Г. (Ред.) *Національний атлас України*. Київ: Картографія, 2007.

Один-два рази на століття траплялися багатосніжні та тривалі зими. Наприклад, у 1677 році морози трималися до 6 травня. Найбільш суворі зими відзначалися у 1677, 1759 та 1768 роках.

Нарешті, циклічно повторювалися і роки катастрофічного збільшення чисельності сарани, яка знищувала всю рослинність на значних територіях, що призводило до загибелі тварин і навіть людей. За даними Д.І. Яворницького, такими роками були 1583, 1645, 1646, 1648, 1688, 1689, 1690, 1710, 1748, 1749. Тут також простежується певна циклічність цього стихійного лиха, яке повторювалося через 62 – 1 – 2 – 40 – 1 – 1 – 20 – 38 – 11 років.

Таким чином, за спостереженнями Д.І. Яворницького⁴⁸, за трохи більше ніж 200 років 15 років (1575, 1583, 1637, 1645, 1646, 1648, 1680, 1688, 1689, 1690, 1710, 1748, 1749, 1759, 1770) відзначалися потужними стихійними лихами. Окрім інших наслідків, вони безперечно спричиняли значне скорочення чисельності диких тварин.

5. Обговорення та висновки. Як бачимо, Великий Луг, не зачеплений активним перетворенням людиною, являв собою надзвичайно багате місце з точки зору біологічних ресурсів. З етнографічно-історичних даних випливає, що в періоди частих і періодично повторюваних катастрофічних скорочень кормової бази у степу (посухи, навали сарани, сніжні зими) копитні тварини спрямовувалися в плавні, які залишалися джерелом їжі. У звичайних умовах плавні були винятково сприятливим середовищем для різноманітних тварин, зокрема копитних, які були головним об'єктом мисливської діяльності палеолітичного населення.

Стають зрозумілими мотиви, чому мешканці верхнього шару стоянки Міра, після нетривалого перебування в нижній течії Дніпра, піднімаються в район сучасного Запоріжжя. Це рішення було виправданим, оскільки тут їм вдалося здійснити вдаль полювання (Рис. 3: 2) на гаремний табун коней, що забезпечило успішну зимівлю. Судячи з наявності димогарних вогнищ, це відбулося в середині – наприкінці літа, щонайменше тоді, коли доводилося боротися з комахами. Перебування на місці взимку та необхідність у теплому одязі стимулювали полювання хутрового спрямування, що підтверджується фауністичними решками⁴⁹.

Цілком імовірно, що рух у долину Дніпра був добре усвідомленим і цілеспрямованим. Принаймні склад сировини кам'яних виробів стоянки Міра⁵⁰ свідчить про майже прямий маршрут у широтному напрямку – з Передкарпаття на схід⁵¹. Однак після зимівлі мешканці залишають табір, дозволяючи житлу поступово

⁴⁸ Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків*. Переклад І. Сварника. Том І. Львів: Світ, 1990. С. 48–50.

⁴⁹ Журавлев О.П. *Остеологические материалы из палеолитических памятников Нижнего Поднепровья и Крыма*. Киев: Издатель Олег Филук, 2015.

⁵⁰ Петрунь В.Ф. Петрографические данные. В: Степанчук В.Н. и др. *Мира. Новый позднелеистоценный памятник на Среднем Днепре (первые результаты полевых исследований 2000 г.)*. НА ИА НАНУ, ФЕ 2000/133С. Київ, 2001–2003. С. 211–212.

⁵¹ Степанчук В.Н., Петрунь В.Ф. Каменное сырье стоянки Мира на среднем Днепре: разнообразие и предполагаемое происхождение. *Археологический альманах*. 2008. № 19. С. 75–86; Степанчук В.Н. *Возможные связи Днепровского и Карпато-Днестровского регионов в верхнем палеолите (по материалам стоянки Мира)*. *Stratum plus*. 2010. № 1. С. 263–267.

руйнуватися, проте попередньо демонтувавши «тотемний стовп». Однією з причин швидкого відходу могла бути необхідність поповнення набору кам'яних знарядь. Під час перебування на місці запас виробів неодноразово модифікувався і перероблявся: від вихідних великих пластин і біфасів лишилися лише фрагменти та розсипи дрібних лусок⁵².

Можливо, брак знарядь звичних розмірів і неможливість їх поповнення через відсутність місцевої кам'яної сировини стимулювали специфічну локальну інновацію – використання вкладишів із дрібних крем'яних відщепів, що були у надлишку. Негеометричні мікрровкладні типу Міра не мають аналогів серед одночасних верхньопалеолітичних пам'яток⁵³. Можливу паралель являє озброєння списів Сунгіря⁵⁴, яке Г.Бозінські вважає особливістю культурного комплексу пам'ятки⁵⁵.

Отже, попри нестачу кам'яної сировини, стійке природне багатство біологічних ресурсів відіграло ключову роль у забезпеченні сприятливих умов для заселення. Ландшафтні особливості долини Дніпра, до створення каскаду водосховищ, формували розгалужену систему островів, луків, озер і боліт, що слугувала стабільним джерелом харчових та господарських ресурсів для мисливців-збирачів, та забезпечувала стадним степовим тваринам території виживання в періоди катастрофічного скорочення кормової бази⁵⁶.

Історичні та етнографічні джерела дозволяють відтворити природне середовище регіону у допромисловий період і краще зрозуміти умови, в яких існувала палеолітична людина. Археологічні дослідження вказують на сезонний характер поселення, наявність ритуальних практик та активну адаптацію до місцевого середовища. Аналіз матеріалів стоянки Міра підтверджує значущість комплексного підходу, що інтегрує археологічні, природничо-наукові та історико-етнографічні дані, для реконструкції стратегій життєдіяльності давніх спільнот у цьому регіоні.

REFERENCES

- Anikovitch, M.V., Anisyutkin, N.K. & Vishnyatsky, L.B. (2007). *Uzlovyye problemy perekhoda k verkhnemu paleolitu v Yevrazii*. [Key problems of Middle–Upper Paleolithic transition in Eurasia.]. *Trudy Kostenkovsko–Borshchevskoy arkheologicheskoy ekspeditsii* V. St. Petersburg: Nestor–Istoriya [in Russian].
- Anikovitch, M.V., Popov, V.V. & Platonova, N.I. (2008). *Paleolit Kostenkovsko–Borshchevskogo rayona v kontekste verkhnego paleolita Yevropy*. [Paleolithic of Kostenki–Borschevo region in the context of Upper Paleolithic of Europe.]. St. Petersburg: Nestor–Istoriya [in Russian].

⁵² Stepanchuk V.N. Small opportunities and big needs: Mira Early Upper Paleolithic case of raw materials exploitation (Dnieper basin, Ukraine). *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège*. 2013. № 138. С. 131–154.

⁵³ Stepanchuk V.N. Non-geometric microliths from layer I of the Upper Palaeolithic site of Mira. *Верхній палеолит Європи: Вре́мя культурних новацій*. 2021. С. 203–205.

⁵⁴ Бадер О.Н. *Сунгірь. Верхнепалеолитическая стоянка*. Москва: Наука, 1978. С. 125, 186.

⁵⁵ Bosinski G. Sungir–Streleckien. Le début du Paléolithique supérieur en Europe orientale. *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège*. 2017. № 147. С. 21–46.

⁵⁶ Баскин Л.М. *Поведение копытных животных*. Москва: Наука, 1976.

- Bader, O.N. (1978). *Sungir'. Verkhnepaleoliticheskaya stoyanka*. [Sungir: An Upper Palaeolithic Site.]. Moscow: Nauka [in Russian].
- Baskin, L.M. (1976). *Povedeniye kopytnykh zhivotnykh*. [The Behavior of Ungulate Animals.]. Moscow: Nauka [in Russian].
- Bondarchuk, V.H. (Ed.). (1960). *Atlas paleogeografichnykh kart Ukrayins'koyi ta Moldavs'koyi RSR z elementamy litofatsiy. Masshtab 1:2500000*. [Atlas of Palaeogeographical Maps of the Ukrainian and Moldavian SSR with Lithofacies Elements. Scale 1:2500000.]. Kyiv: Instytut heolohiyi AN URSR [in Ukrainian].
- Bosinski, G. (2017). Sungir-Streleckien. Le début du Paléolithique supérieur en Europe orientale. *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège* (147), 21-46. (In French).
- de Beauplan, G.L. (1990). *Opys Ukrayiny*. Transl. from French by Ya.I. Kravets, Z.P. Borysyuk. [Description of Ukraine.]. Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
- Cohen, V.Yu. & Stepanchuk, V.N. (2000). *Variability of Middle to Upper Paleolithic transition: New Data from Eastern Europe*. [Variability of Middle to Upper Paleolithic transition: New Data from Eastern Europe.]. *Stratum plus*, (1), 31-53 [in Russian].
- Gerasimenko, N.P. & Haesaerts, P. (2013). Opisaniye lito-pedostratigrafii osnovnogo razreza. Severnaya stenka osnovnogo raskopa, dannyye 2000-2001 gg. [Description of the litho-pedostratigraphy of the main profile. The northern wall of the main excavation, 2000-2001 data.]. In: Stepanchuk, V.N. *Mira: stoyanka rannego verkhnego paleolita na Dnepre. Stratum plus*, (1), 99-101 [in Russian].
- Haesaerts, P., Damblon, F., Gerasimenko, N.P., Stepanchuk, V.N., Cohen, V.Yu. & Kovalyukh, N.N. (2014). Stratigraphy, paleoenvironment and chronostratigraphic background of the Mira succession (Zaporozhiye, Central Ukraine), midway between Carpathians and Don, *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège*, (144), 33-58.
- Hoffecker, J.F., Holliday, V.T., Stepanchuk, V.N., Brugère, A., Forman, S.L., Goldberg, P., Tubolzev, O. & Pisarev, I. (2014). Geoarchaeological and bioarchaeological studies at Mira, an early Upper Paleolithic site in the Lower Dnepr Valley, Ukraine. *Geoarchaeology*, (29), 61-77.
- Kashchenko, A. (1991). *Opovidannya pro slavno Viys'ko Zaporoz'ke nyzove*. [Stories about the Glorious Zaporizhian Host.]. Dnipropetrovsk: Sich [in Ukrainian].
- Kolosov, Y.G. & Stepanchuk, V.N. (2000). Crimean assemblages with bifacial tools: brief review. *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège*, (95), 265-274.
- Manstein, K. (1823). *Zapiski o Rossii*. [Notes on Russia.]. Vol. 1, pp. 211-214 [in Russian].
- Matviishyna, Zh.M. & Karmazynenko, S.P. (2013). Mira, paleopedologichne doslidzhennya. [Mira, Paleopedological Research.]. In: Stepanchuk, V.M., Matviishyna, Zh.M., Ryzhov, S.M. & Karmazynenko, S.P. *Davnya lyudyna. Paleohrafiya ta arkheolohiya*. Kyiv: Naukova Dumka, pp. 124-133 [in Ukrainian].
- Nikitenko, I.S. (2022). *Petrolohiya kam'yanoyi syrovyny arkheolohichnykh ob'yektiv Seredn'oho Podniprova*. [Petrology of stone materials of the Middle Dnipro Region archaeological objects.]. Doctoral dissertation, M.P. Semenenko Institute of Geochemistry, Mineralogy, and Ore Formation, NASU, Kyiv [in Ukrainian].
- Nikitenko, I.S., Stepanchuk, V.N. & Ganotskiy, V.I. (2022). On the earliest evidence of the middle dnipro area non-flint rocks use. *Scientific Bulletin of National Mining University*, 37 (5), 5-11.
- Nuzhnyy, D.Yu. (1994). Pizn'opaleolitychna statsiya Vorona 3 na Dnirovyyh porohah ta yiyi mistse sered ornyaksy'kyh pamiatok Skhidnoyi Yevropy. [The Late Palaeolithic Site Vorona 3 at the Dnieper Rapids and Its Place among Aurignacian Sites of Eastern Europe.]. *Arkheologicheskyy Almanakh*, (3), 204-216 [in Ukrainian].

- Palma di Cesnola, A. (Cur.) (2004). *Paglicci. L'Aurignaziano e il Gavettiano antico*. Foggia. (In Italian)
- Petrougne, V.F. (2001–2003). Petrographicheskiye dannyye. [Petrographic Data.]. In: Stepanchuk, V.N. et al., *Mira. Novyy pozdnepleystotsenovyy pamyatnik na Srednem Dnepre (pervyye rezultaty polevykh issledovaniy 2000 g.)*. NA IA NANU, FE 2000/133S. Kyiv, pp. 211–212 [in Russian].
- Petrougne, V.F. (2004). Vykorystannya mineral'noyi syrovyny naseleennyam trypil's'koyi kul'tury. [The Use of Mineral Raw Materials by the Population of the Trypillia Culture.]. In: Novokhat'ko, L.M. (Ed.), *Entsyklopediya trypil's'koyi tsyvilizatsiyi*. Vol. 1. pp. 199–216 [in Ukrainian].
- Popov, V.P., Marynych, A.M. & Lanko, A.I. (Eds.). (1968). *Fiziko-geohraficheskoye rayonirovaniye Ukrayinskoy SSR*. [Physico-Geographical Zoning of the Ukrainian SSR.]. Kyiv: Kyiv University Publishing [in Russian].
- Rekovets, L.I. (2004). *Mikroteriofauna*. [Microtheriofauna.]. In: Stepanchuk et al., *Bahatosharova stoyanka Mira na Serednomu Dnipro: osnovni rezultaty rozkopok 2000 roku. Kamiana Doba Ukrainy*, (5), 70–71 [in Ukrainian].
- Rudenko, L.H. (Ed.). (2007). *Natsional'nyy atlas Ukrayiny*. [National Atlas of Ukraine.]. Kyiv: Kartohrafiya [in Ukrainian].
- Sinityn, A.A. (2015). Perspectives on the Palaeolithic of Eurasia: Kostenki and related sites. In: N. Sanz (Ed.). *Human Origin Sites and the World Heritage Convention in Eurasia (HEADS 4)* 1, 163–89. UNESCO, Paris, Mexico City.
- Smirnov, S.V. (1973). *Paleolit Dniprovs'koho Nadporizhzhya*. [The Palaeolithic of the Dnieper Rapids Region.]. Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
- Stepanchuk, V.N. (1991). *Kiik-Kobinskaya must'yerskaya kul'tura*. [Kiik-Koba Mousterian Culture.]. PhD dissertation, Scientific Archives of the Institute for the History of Material Culture, RAS, Saint Petersburg, and Institute of Archaeology, NAS of Ukraine, Kyiv [in Russian].
- Stepanchuk, V.M. (2004). Zhytlova konstruktsiya I sharu stoyanky Mira. [Dwelling Structure at the site of Mira.]. *Arheologiya*, (2), 79–89 [in Ukrainian].
- Stepanchuk, V.N. (2010). Vozmozhnyye svyazi Dneprovskogo i Karpato-Dnestrovskoho regionov v verkhnem paleolite (po materialam stoyanky Mira). [Possible Connections Between the Dnieper and Carpathian-Dniester Regions in the Upper Palaeolithic (with Special Reference to the Materials of the Mira Site).]. *Stratum plus*, (1), 263–267 [in Russian].
- Stepanchuk, V.N. (2013). *Mira: stoyanka rannego verkhnego paleolita na Dnepre*. [Mira: the early Upper Palaeolithic site on Dnieper.]. *Stratum plus*, (1), 15–110 [in Russian].
- Stepanchuk, V.N. (2013b). Small opportunities and big needs: Mira Early Upper Paleolithic case of raw materials exploitation (Dnieper basin, Ukraine), *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège*, (138), 131–154.
- Stepanchuk, V.N. (2019). Dvustoronniye izdeliya verkhnego sloya stoyanky Mira v Podneprov'ye: kontekst, tekno-morfologicheskyye osobennosti i tekushchiye interpretatsii. [Bifacial products of the upper layer of the site of Mira in the Dnieper region: the context, technomorphological features, and current interpretations.]. *Prehistoric Archaeology: Journal of Interdisciplinary Studies*, (2), 5–34 [in Russian].
- Stepanchuk, V.N. (2021a). The earliest evidence for dwelling construction in the Upper Palaeolithic of Eastern Europe: a 30,000-year-old surface structure from Mira Layer I. *Vita Antiqua*, (13), 15–25.
- Stepanchuk, V.N. (2021b). The surface-dwelling from layer I of Mira site: main features and interpretations. *L'Anthropologie*, (125), 102920.

- Stepanchuk, V.N. (2021c). The ‘Szeletian’ aspect of the lithic industry in the Ist layer of Mira: context, features, interpretation. *Prachostoria New Series*, 3(13), 83–107.
- Stepanchuk, V.N. (2021d). Non-geometric microliths from layer I of the Upper Palaeolithic site of Mira. In: S. A. Vasiliev (Ed.) *Upper Palaeolithic of Europe: The Time of Cultural Innovations*. St. Petersburg, IHMC RAS, pp. 203–205.
- Stepanchuk, V.N. (2022). *Verojatnoe svidetel'stvo magicheskoy praktiki iz sloja I verhnepaleoliticheskoy stojanki Mira*. [Probable Evidence of Magical Practice from Layer I of the Upper Palaeolithic Site of Mira.]. *Stratum Plus*, (1), 41–53 [in Russian].
- Stepanchuk, V.N., Cohen, V.Yu., & Pisarev, I.B. (1998). Mira, a New Late Pleistocene Site in the Middle Dnieper, Ukraine (Preliminary Report). *Pyrenae*, (29), 195–204.
- Stepanchuk, V.M., Cohen, V.Yu., Gerasimenko, N.P., Damblon, F., Haesaerts, P., Zhuravlyov, O.P., Kovalyukh, M.M., Petrougne, V.F., van der Plicht, J., Puchkov, P.V., Rekovets, L.I., & Turner, Ch.G. (2004). *Bahatosharova stoyanka Mira na Serednomu Dnipro: osnovni rezultaty rozkopok 2000 roku*. [The multilayered open-air site of Mira in Middle Dnieper area: the main results of 2000 field campaign.]. *Kamiana Doba Ukrainy*, (5), 62–98 [in Ukrainian].
- Stepanchuk, V.M., Matviishyna, Zh.M., Ryzhov, S.M. & Karmazynenko, S.P. (2013). *Davnnya lyudyna (paleohrafiya ta arkeolohiya)*. [Early man. Paleogeography and archaeology.]. Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
- Stepanchuk, V. & Petrougne, V. (2005). Raw materials as source for tracing migration: the case of Mira in Middle Dnieper area. *Archaeometriai Műhely*, (4), 38–45.
- Stepanchuk, V.N., & Petrun, V.F. (2008). Kamennoye syr'yo stoyanki Mira na Srednem Dnepre: raznoobraziye i predpolagayemoye proiskhozhdeniye. [Stone raw materials of the site of Mira on the Middle Dnieper: variability and possible origin.]. *Arkheologicheskiiy almanakh*, (19), 75–86 [in Russian].
- Stepanchuk, V.N. & Vietrov, D.O. (2021). Paglicci 24A1 and Mira II/2: Episode at the transition between the Early and Middle UP. *Quaternary International*, (587), 277–290.
- Syvyi, M., Paranko, I. & Ivanov, Ye. (2013). *Heohrafiya mineral'nykh resursiv Ukrainy*. [Geography of Mineral Resources of Ukraine.]. Lviv: Prostir M [in Ukrainian].
- Turner, Ch.G. (2004). Antropolohichni znakhidky. [Anthropological Findings.]. In: Stepanchuk et al., *Bahatosharova stoyanka Mira na Serednomu Dnipro: osnovni rezultaty rozkopok 2000 roku. Kam'yana Doba Ukrainy*, (5), 72 [in Ukrainian].
- Tuboltsev, O.V., & Busel, V.A. (2001). Pamyatniki srednego paleolita mezhdurech'ya Dnepra i Konki. [Middle Palaeolithic Sites of the Interfluvium of the Dnieper and Konka Rivers.]. *Muzeynyy Visnyk*, (1), 9–16 [in Russian].
- Veklich, M.F. (Ed.). (1993). *Stratigraficheskaya skhema chetvertichnykh otlozheniy Ukrainy. Obyasnitelnaya zapiska i tablitsy*. [Stratigraphic Scheme of the Quaternary Deposits of Ukraine. Explanatory Notes and Tables.]. Kyiv: State Committee of Geology of Ukraine [in Russian].
- Yavornytskyi, D.I. (1990). *Istoriya zaporiz'kykh kozakiv*. [The History of the Zaporizhian Cossacks.]. Transl. by I. Svaryk. Vol. I. Lviv: Svit [in Ukrainian].
- Zhuravlyov, O.P. (2015). *Osteologicheskkiye materialy iz paleoliticheskikh pamyatnikov Nizhneho Podniprova i Kryma*. [The Osteological Materials from the Paleolithic Localities of the Lower Dnieper region and Crimea.]. Kyiv: Oleg Filyuk Publisher [in Russian].
- Zhuravlyov, O.P. & Puchkov, P.V. (2001–2003). Kostnyye ostatki iz paleoliticheskoy stoyanki Mira. [Bone Remains from the Palaeolithic Site of Mira.]. In: Stepanchuk, V.N., et al., *Mira. Novyy pozdnepleystotsenovy pamyatnik na Srednem Dnepre (pervyye rezultaty polevykh issledovaniy 2000 g.)*. NA IANANU, FE 2000/133S. Kyiv, pp. 198–201 [in Russian].